«ԹԱՐԻԽԻ ՍՈԼԱՔ ԶԱԴԵ»

925 (1519) թվականի դեկտեմբերից

ՋԵԼԱԼԻՆԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սրանից առաջ հիշված էր, որ աշխարհի ապավեն Նորին վսեմության փադիշահը ամբողջությամբ քննելով Անատոլիայի վիլայեթը, բոլոր կըզըլբաշ ստոր տարրերին սրո ճարակ է դարձել։ Այդ օրերին, մոլորյալների գլուխ կանգնած Ջելալի անունով մի անհավատ չարագործ, խելագար ձևանալով, ապուշի արտաքինով ու հագուստով, իր հավաքած ավազակների հետ միասին Բողոքից փախել էր Թոկաթ։ Այդ երկրի մարդիկ նրան Աստծու ընտրյալ համարելով, հարգանք են ցույց տվել։ Բազմաթիվ ավազակներ հավաքվել են նրա շուրջը և սկսել զբաղվել գաղտնի խոսակցություններով և սատանայական գործերով։ Հայտարարելով, թե «Մեհդին՝ այս քարայրից պետք է երևա, և ես նրան եմ սպասում», նա [Ջելալին] նման սուտ խոսքերով մարդկանց խաբելով, հետզհետե ավելացնում է իր շուրջը խմբվածների թիվը և պատրաստվում ապըստամբության։ Ի վերջո հայտարարելով, թե «Ես ինքս եմ Մեհդին», նա կոչ է անում և իր շուրջը հավաքում 20 հազարից ավելի հետիոտն ու հեծյալ, որոնք սկսում են հարձակվել այդ շրջանի գյուղերի ու գյուղաքաղաքների բնակիչների վրա և բռնություններ գործադրում։ Երբ այս մասին հայտնում է Բարձր սուլթանական գահին, Ֆերհադ փաշան՝ վեզիրի աստիճանով, սերդար է նշանակվում և զորեղ էմիրների հետ միասին ուղարկվում վերոհիշյալ ապըստամբի դեմ... Չարագործ Ջելալին տեղեկանում է այդ մասին, բայց դիմադրության անկարող լինելով, կըզըլբաշների երկիրը փախչելու նպատակով շտապում է դեպի Սվազ։

Զյուլկադերի[2] վիլայեթի իշխող Շահսուվար-օղլի Ալի բեյը, մոտ լինելով այդ սահմանին, տեսնում է, որ եթե ինքը Ֆերհադ փաշայի գալուն սպասի, ապա թշնամին կարող է փրկվել։ Ուստի նա իր թուրքմեն կտրիճներին անմիջապես հավաքելով, շտապ կերպով առաջ է շարժվում և նրանց ետևից հասնելով Ակշեհիրի մոտ՝ նրանց պարտության է մատնում, իսկ իրեն՝ Ջելալիին, կենդանի բռնելով, կտոր-կտոր անում։ Այդ մասին նա հայտնում է պետության կենտրոնին և արժանանում վսեմ փադիշահի շնորհին։ Ֆերհադ փաշան այս գործի պատճառով թշնամանում է Շահսուվար-օղլի Ալի բեյի հետ և ի վերջո այդ ազնվական մարդու ոչնչացման պատճառ դառնում... *(էջ 414—415)*

ԷԼԿԱՍ ՄԻՐԶԱՅԻ ՀԵՏ ՊԱՏԱՀԱՄ ԴԵՊՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այս հատվածում Սոլաք Զագեն մանրամասն խոսում է Իրանի Թահմասբ Շահի եղբոր՝ Էլկաս Միրզայի մասին, որը Շիրվանում իշխելու ժամանակ, գահի ժառանգման խնդրում թշնամանում է Շահի հետ, որոշ ժամանակ թափառաշրջիկ կյանք վարելուց հետո, գնում է Ղրիմ ու Քեֆեից[3] նավով մեկնում է Ստամբուլ։

Փադիշահի հրամանով Էլկաս Միրզային մի շքեղ պալատ է հատկացվում։ Փադիշահը էդիրնեից Ստամբուլ վերադառնալիս, դիմավորում է մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ։ Մի քանի օր հետո Էլկաս Միրզան նույնպիսի շքեղությամբ և փառքով ընդունվում է փադիշահի կողմից և արժանանում շքեղ և թանկարժեք նվերների։ Միրզան իր եղբոր մասին գանգատ է հայտնում փադիշահին և խնդրում արշավանք կազմակերպել դեպի Արևելյան երկրները...

Սկսվում են պատերազմի պատրաստությունները։

(էջ 507—509)

ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՄԵԿՆՈՒՄԸ ԻՐԱՆ

Փադիշահը հարմար առիթ էր փնտրում կրզբլբաշ ժողովրդից վրեժ լուծելու համար։ Էլկաս Միրզայի փադիշահի մոտ ապաստանելը հազվադեպ առիթ համարելով, անմիջապես պատերազմի պատրաստվելու ֆերման տրվեց։ 955 (1549—1550) թվականի սեֆեր ամսի 18-ին, նախօրոք, որոշ ուժերով ուղարկվեց Էլկաս Միրզան, իսկ հետո ինքը փադիշահը մեծ ուժերով մեկնեց Արևելյան արշավանքի։ Կոնիայից, Կեսարիայից և Ավազից անցնելով նա հասավ Էրզրում և այնտեղից մեկնեց Ադիլջեվազ։ Վանի բերդը, որ մինչ այդ մտնում էր օսմանյան երկրի մեջ, կրզբլբաշները նորից կարողացել էին գրավել։ Այդ շրջանի բեյլերբեյի Ուլամե փաշան և Կարամանի բեյլերբեյի Փիրի փաշան ուղարկվեցին այդ բերդը ազատելու համար։

Ջեմազիել-ախրրի 14-ին, փադիշահը գրավեց Խոյը և մի շաբաթ հետո հասավ Թավրիզ։ Քաղաքի պաշտպանության համար կարևոր պատրաստություններ տեսան։ Էլկաս Միրզային Թավրիզի իշխող նշանակելու մտադրությունը փոխվեց, քանի որ իր ստացած շնորհների և բարության հանդեպ, նա հանդես եկավ իր ապերախտությամբ և Շիրվանում կատարած բռնություններով...

Պատմագիրը Վանի դեպքերի մասին գրում է.

Փադիշահը Թավրիզից մեկնեց Վան։ Ռեջեբ ամսի 10-ին, բազմահազարանոց բանակը կանգ առավ Վանի դաշտում։ Ռումի [Ավազ] և Կարամանի զինվորների հետ նախապես ուղարկված թընդանոթների համար տեղեր պատրաստվեցին, խրամատներ փորվեցին և բերդի նվաճման համար ձեռք առան բոլոր անհրաժեշտ մի-

ջոցները։ Մոտ 10 օր թնդանոթներով, հրացաններով և նետերով պատերազմելուց հետո, բերդում պաշարված կրզբլբաշները բերդը հանձնեցին։ Այդ ամրակուռ բերդը կառուցող փորձված երկրաչափների նման մարդիկ խիստ հազվագյուտ են, և սրա վաստակավոր Հարտարապետները միայն իրենց երևակայությամբ են նկարել նրա պատկերը։ Այս բերդը Աջեմի երկրի բանալին է և այդ կողմերի ամրակուռ պարիսպը։ Մոլորյալ շահը պարծենալով ասում էր. «Քանի որ դեղին ժայռը[4] իմ հրովարտակի տակ է գտնվում, օսմանյան սուլթաններից ի՞նչ վախ ունեմ»։ Բերդը գրավվեց և նրա կարիքները բավարարելուց հետո, նրա բեյլերբեյությունը հանձնվեց Անատոլիայի դեֆթերդար Իսքենդեր փաշային։

Մոտալուտ ձմեռվա ցրտերի և սառնամանիքների պատճառով նրանք մեկնեցին Դիարբեքիր և շաբան ամսի 25-ին կրոնի մարտիկները[5] անցնելով Ադիլջևազից և Ախլաթից՝ կանգ առան Ամետի դաշտում։ Այդ ժամանակ, կարմրագլուխները շտապ կերպով շարժվելով դեպի Ադրբեջան, ավերեցին այս բարեշեն երկրի գյուղերն ու քաղաքները, իսկ ժողովրդին ցիրուցան արեցին։ Երբ այդ լուրը հասավ վսեմաշուք փադիշահին, երրորդ վեզիր Ահմեդ փաշան, որոշ քանակությամբ աշխարհակալ զինվորներով, ուղարկվեց նրանց դեմ, որից հետո Նորին վսեմությունը նույնպես շարժվեց այդ ուղղությամբ։ Վերոհիշյալ Ահմեդ փաշան, երբ հասավ Ջեմախի մոտ, «սերդեն գեչտիների»[6] սերդար Ջերքես Օսման փաշան, շտապ հասնելով այդ զզվելիների ամբոխին, նրանց ցիր ու ցան արեց, հավաքեց նրանց ամբողջ ավարն ու հարստությունը, վերադարձավ Խարբերդ և միացավ իսլամական բանակին...

Էլկաս Միրզան հայտնելով փադիշահին, որ Սպահանի և Քաշանի կողմերում շահը մեծ քանակությամբ հարստություն է պահում, թույլտվություն է խնդրում այդ հարստությունը կողոպտելու համար։ Սոլաք Զադեի ասելով, էլկաս Միրզան փադիշահի մոտ կորցրած լինելով իր հարգանքն ու վստահությունը, այնուհանդերձ թույլատվություն է ստանում։ Սակայն քրդական մի քանի խմբերից բացի, նրան զինվորական ուժեր չեն տրամադրվում։ Էլկաս Միրզան «երկնային պստուհասի նման» հարձակվում է Սպահանի վրա, կողոպտում և թալանում է շահի անթիվ հարստությունները, և դրանցից մի մասը՝ որպես նվեր, ուղարկում է փադիշահին։ Դրա փոխարեն Էլկաս Միրզային ուղարկվում է ակնազարդ մի սուր, թանկագին վրան և արքայական հագուստներ։ Այնուհետև, Էլկաս Միրզան կողոպտելով և ավերելով հայրենի երկիրը, շարունակում է իր «արշավանքը» Իրանում։ Զգուշանալով իր եղբայր Շահ Թահմասբից, նա քաշվում է Գուհիստան[7], ապա գալիս Շեհրի Զորի շրջանը, որտեղ և հիվանդանում է։ Շահ Թահմասբի մարդիկ անակնկալ կերպով հարձակվում են Միրզայի մարդկանց վրա և ցրում են նրանց, իսկ իրեն գերի են վերցնում և տանելով շահի մոտ, ըստ ավանդության, նրա քաշով ոսկի են ստանում։ Շահը Էլկաս Միրզային ուղարկում է Կահկահա բերդը, որտեղ, ըստ ավանդության, նրան թունավորում են։

...Իսլամ մյուջահիդները[8] գրավել էին Վանի բերդը։ Իր հերոսությամբ փառք ու պատիվ վաստակած և շահի վստահությանն արժանացած Դենբելլի Հաջի բեյ անունով մի ստոր արարած նշանակվեց Խոյի խան և մի երկու հազար ստոր, ավազակ կըզըլբաշներով ուղարկվեց Վանի վրա, այն հաշվով, որ զանազան խորամանկություններով կարողանա դիմադրություն ցույց տալ Վանի մյուջահիդներին։ Վերոհիշյալ Դենբելլի Հաջի բեյը, Վանի բեյլերբեյի Իսքենդեր փաշայից Վանի բերդը ուժով և բռնությամբ վերագրավելու նպատակով, գնում է Խոյ։ Իսքենդեր փաշան, տեղեկանալով այդ մասին, անսպասելի կերպով հարձակվում է այդ չարագործների վրա։ Քաջամարտիկ զինվորները բերդը ամեն կողմից պաշարում են և ուժեղ կռիվ մղելով՝ շուտով գրավում են այն։ Անվանի և հաղթական Իսքենդեր փաշան հիշյալ Դենբելլի Հաջիի և նրա մարդկանց գլուխները կտրել է տալիս և նրանց ունեցվածքն ու հարստությունը հափշտակում է։ Կտրված գլուխները նիզակների ծայրն անցկացնելով ուղարկում է Նորին վսեմություն փադիշահի բարձր Դերգահը։

(էջ 507)

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Փադիշահն այդ ամեն անցկացրեց Հալեպում։ Գարնանը, 956 (1549) թվականի ջեմազիել-էվվելի 10-րդ օրը, մեծ շուքով նա Հալեպից դուրս եկավ և մեկնեց դեպի Դիարբեքիր։ Նա ծրագրել էր այդտեղից արշավել Վրաստանի վրա։ Այս արշավանքի պատճառն այն էր, որ իրենց սեպ և անառիկ բերդերում, վրաց ապստամբ ցեղերը, մշտապես ապստամբական շարժման մեջ էին. երբեմն նրանք ապաստանում էին մոլորյալ շահի, երբեմն էլ օսմանյան փադիշահի մոտ։ Մի անգամ, նույնիսկ, երբ աշխարհակալ փադիշահը գնացել էր Բաղդադի արշավանքին, վրացիները օգտվելով առիթից, մեծ բանակ էին կազմել, անսպասելի կերպով հարձակվել էին Էրզրումի բեյլերբեյի Մուսա փաշայի վրա և սպանել նրան։ Անշուշտ, հարկավոր էր արշավել նրանց վրա և պատժել։ Երբ փադիշահը երջանկությամբ և փառքով Դիարբեքիր հասավ, Կարամանի, Էրզրումի և Սվազի բեյլերբեյիները՝ իրենց ձեռքի տակ եղած զեամեթի և սանջակների բեյերի[9], որոշ քանակությամբ արքունական ենիչերիների և ազաբ աղաների[10], երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշայի տրամադրության տակ դնելով, նրան Վրաստան ուղարկեցին։ Շարան ամսի 19-ին, անվանի սերդարը շարժ-

վեց Վրաստանի Թորթում բերդի վրա և, մի քանի օր պաշարելուց հետո, գրավեց այն։ Իսկ շրջակայքում գտնվող Նեջամ և Մերխոյի բերդերի բնակիչները, սարսափահար եղած, բերեցին և հանձնեցին իրենց բերդերի բանալիները։ Վրաստանի երկրի բանալին համարվող Ակջա Հիսար բերդը Աստծու ողորմությամբ նույնպես նվաճվեց։ Վերջապես, թվով տասնհինգ բերդերից մի քանիսը գրավվեցին ուժով, մյուսներն էլ հպատակվեցին և հնազանդություն ցույց տվեցին։ Այդ բերդերը մեկական սանջակի հաշվով տրվեցին էմիրներին։

Դրանից հետո նրանք վերադարձան մեծ ավարով և փառքով։ Մեկ ամսից մի քիչ ավելի կարճ ժամանակում ձեռք բերվեցին մեծ հաղթություններ և նվաճումներ, իսկ իսլամական սահմանները մասամբ կարգի բերվեցին և ապահովվեցին... Սուլթանն ու բանակը ամսի 10-ին մեկնեցին Ստամբուլ։

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԱՇՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Ամեն անգամ, երբ վսեմաշուք և երջանիկ փադիշահը մեկնում էր Արևելք, խարդախ Շահ Թահմասբը, իր սովորության համաձայն, փախչում էր և թաքնվում, իսկ երբ փադիշահը վերադառնում էր Ռումի կողմերը, մոլորյալ շահը, բռունցք և ուժ ցույց տալով, հարձակվում էր սահմանամերձ շրջանի բնակիչների ու ռայաների վրա և մոտակա բերդերը էմիրներից վրեժխնդիր լինում։ Վնաս պատճառելու հետամուտ լինելով նա մշտապես թափառում էր այդ կողմերում և առիթ ներկայանալու դեպքում՝ կողոպտում էր ու ավերում։ Մի օր, անակնկալ կերպով հարձակվեց Արճեշի բերդի վրա և ամեն կողմից պաշարեց։ Բերդի վալին, քուրդ Իբրահիմ բեյը, որը Ռուստեմի նման քաջ փահլևան էր, բերդից թնդանոթներով, հրացաններով ու այլ զենքերով պատերազմեց կըզըլբաշ սմբոխի դեմ և նրանց ցիրուցան արեց։ Տեսնելով, որ բերդի գրավումը հնարավոր չէ, շահը գնաց Ադիլջեվազի վրա։ Նրա վալին՝ Սինան Զադե Մուստաֆա բեյը, որը նույնպես անվանի զորավար և վերին աստիճանի քաջակորով տղամարդ էր, մինչև անգամ բերդի դռները փակելու կարիքը չզգալով, պաշարված ռազմիկների մի խմբի հետ թշնամու դեմ դուրս եկավ։ Ռազմիկները ուժեղ և կատաղի կռվում այնպիսի խիզախություն ցույց տվին, որ անգամ երկրնքի հրեշտակները փառաբանեցին նրանց։

Անիծյալներն այս անգամ ևս պարտված և կորուստներով վերադարձան ու գնացին Ախլաթի բերդի վրա, որի պահապանների

մի մասը ցրված էր։ Բերդում պաշարվածները բերդը պաշտպանելու համար ջանք չխնայեցին, սակայն կըզըլբաշ մի քանի խռովարար և ստոր արարածներ բերդ էին ուղարկել սուտ և կեղծ նամակներ, որոնց մեջ գրել էին. «Ձեր փադիշահը իր զինվորներով Ռումելիի սահմանում է գտնվում։ Մոտ ժամանակում դուք օգնություն ստանալ չեք կարող, այնպես, որ ձեր հոժար կամքով բերդը մեզ հանձնեցեք. դրանով դուք կփրկվեք։ Իսկ եթե համառեք՝ ձեր վիճակը շատ ծանր կլինի։ Թողեք համառությունն ու թշնամությունը»։ Այսպիսի խորամանկությամբ նրանք բերդը գրավեցին, ամբողջ ժողովրդին սրի մատնեցին, բերդի պարիսպները քանդեցին և հողին հավասարեցրին։ Երբ այս դժբախտ լուրը հասավ Արճեշ, այնտեղ գտնվողների և Իբրահիմ բեյի կողմնակիցների միջև առաջացավ թշնամություն, որի հետևանքով Իբրահիմ բեյին անսպասելի կերպով սպանեցին և բերդը թողնելով, ցրվեցին ու գնացին։ Կըզըլբաշները այստեղ ևս քարը քարի վրա չթողեցին և բերդը հողին հավասարեցրին։

Դրանից հետո Շահը իր որդուն՝ Իսմայիլ Միրզային, մի քանի հազար կրգըլբաշ զինվորներով, ուղարկեց Էրզրումի բերդի վրա...

Սոլաք Զադեն մանրամասն նկարագրում է Էրզրումի վալի Իսքենդեր փաշայի և կըզըլբաշների միջև տեղի ունեցած խիստ կատաղի և արյունահեղ պատերազմը։ Նրա ասելով, կըզըլբաշները իրենց գերազանց ուժերի և խորամանկության շնորհիվ հաղթող են հանդիսանում։ Մի քանի հայտնի բեյեր սպանվում են, իսկ Էրզրումի աղաների մի մասը գերի է ընկնում։ Իսքենդեր փաշան, որը բերդից դուրս գալով, անձամբ մասնակցում է ամենակատաղի մարտերին, նորից ապաստանում է Էրզրումի բերդում։ Պատմագիրը գրում է. «Իսքենդեր փաշայից բացի, ուրիշ որևէ սերդար նման կռիվ իր երագումն անգամ չէր կարող տեսնել»։ Փադիշահը հատուկ նվիրական գրությամբ Իսքենդեր փաշային շնորհավորում և նվերներ է ուղարկում։

(էջ 518—520)

960 (1552) թվականի դեպքերից

Պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է Իրանի արշավանքի հետ կապված դեպքերը։ Հալեպում ձմեռելուց հետո, 960 թվականի ջեմազիել-էվվելի 5-ին, փադիշահը մեծաքանակ բանակով առաջ է շարժվում և անցնելով Դիարբեքիրից ու Էրզրումից, շաբան ամսի 4-ին իջևանում է Կարսի դաշտում։ Ամբողջ ճանապարհին, երկրի բոլոր կողմերից, բեյլերբեյիները իրենց բանակներով միանում են փադիշահական բանակին։ Իրենց բանակներով գալիս են նաև Քուրդիստանի, հայտնի էմիրները։

Կարսի դաշտից Շահին՝ «նախազգուշացնելու և հորդորելու» նպատակով, հատուկ փադիշահական գրություն է ուղարկվում։

Այդ երկարապատում նամակում օսմանյան սուլթանը Շահին համարում է

«անհավատ», «մոլորյալ», «իսլամական ուղիղ և ճշմարիտ դավանանքից հեռացած» և այլն։ «Հիմա այս վեհանձն [մերդլիք] կռվում,— ասված է նամակում,— նամարդությամբ, կնոջ նման ասպարեզից փախչելն ու թաքնվելը անվայել է քեզ...»։ Ապա սպառնում է, որ դիմադրության դեպքում, իր [շահի] և իր մոլորյալ ավազակներից կազմված բանակի վերջնական ոչնչացումը անխուսափելի է...

Այդտեղից, շարանի 15-ին, նրանք շարժվում են դեպի Երևան։

...Երևան քաղաքը իսկապես Իրան երկրի մարմնի հոգին էր համարվում։ Այստեղ, շահի որդու և նշանավոր խաների ու սուլթանների շքեղազարդ, ոսկեզոծ պալատները կրակի մատնվեցին, այգիներն ու պարտեզները հողին հավասարվեցին, բուերի, ագռավների բույնի վերածվեցին։ Այդ ամսի 21-ին Նախիջևանի դաշտը բանակատեղիի վերածվեց։ Այստեղ «աքընջիների» խմբին[11] թույլատրվեց կործանել և թալանել կարմրագլուխների տները։ Քսան օր շարունակվող ավերիչ կրակը հողին հավասարեցրեց վարդանման, գեղեցիկ, բարեշեն տներն ու ապարանքները և քարը քարի վրա չթողեց։ Հիշյալ աքընջիների ձեռքն անցած ավարը այնքան անչափ ու անսահման էր, որ չի կարելի նկարագրել։ Աշխարհակալ, վսեմաշուք փադիշահի շուրջը հավաքված բազմահազար զինվորների հարձակումից մոլորված շահը, աղվեսի նման այնպես էր ապաստանել սեպաձև լեռներում, որ նրանից ոչ մի նշան կամ հետք չէր երևում։ Երբ լուր ստացվեց, որ նա բոլորովին մտադիր չէ որևէ հարձակում ձեռնարկել և կամ որևէ կողմից հանդես գալ, նրա վրա շարժվող իսլամ-ղազիների[12] առջև չէին կարող արգելք հանդիսանալ անգամ քարերն ու լեռները...

Այդքանով բավականանալով, փադիշահը նպատակահարմար է համարում վերադառնալ։ Ռամազան ամսի 7-ին իջևանում է Բայազիտ բերդի մոտ և հետո Հասան Կալեում։ Այստեղ Վանի բեյլերբեյիին և Քուրդիստանի էմիրներին հրաման է տրվում վերադառնալ իրենց տեղերը։ Շահը իր մարդկանցից Շահ Կուլի անունով մեկին, հաշտության և խաղաղության խնդրանքով ուղարկում է փադիշահական բանակ։ Փադիշահը պատգամավորին ընդունում է մեծ պատվով ու շուքով։ Շահը իր նամակում, ի միջի այլոց, հայտնում է, որ «Չալդրանում իմ հայր Շահ Իսմայիլը սխալվել էր և ներկայումս՝ հրացանով ու թնդանոթով, պատերազմի կրակի մեջ մտնելն անիմաստ է...»։

Փադիշահը պատասխանում է Շահի նամակին և սպառնում ձեռնարկել արևելյան նոր արշավանքի։ Շահը սարսափահար է լինում և նորից հատուկ գրությամբ, մեծաքանակ ու թանկագին նվերներով պատգամավոր է ուղարկում և հայտնում է հաշտության իր հաստատ մտադրությունը։ Երբ փադիշահը ժամանել էր Ամասիա ձմեռելու համար, այնտեղ է գալիս շահի պատգամավորը և ընդունվում մեծ պատվով ու շուքով։ Հաշտության պայմանների մասին համաձայնության գալուց հետո հաշտության պայմանագիրը հաստատվում է փադիշահի կողմից և ուղարկվում շահին։ Փադիշահը էյալեթների զորամասերն ուղարկում է իրենց տեղերը և ինքը վերադառնում է Ստամբուլ։

(էջ 525—532)

* * *

Կանոնի Սուլթան Սուլեյմանը վերադառնալով Նախիջևանի արշավանքից և երկարատև բանակցություններ վարելուց ու զինադադարից հետո, 962 (1554—1555) թվականին, Իրանի և Օսմանյան պետության միջև վերջապես հաշտության պայմանագիր է կնքվում։ Այդ պայմանագիրը երկու պետությունների միջև կընքված հաշտության առաջին պայմանագիրն էր, որի համաձայն հովանավորություն պետք է ցույց տրվեր Իրանի հաջիներին։ Վերջինս պարտավորվում է չխախտել խաղաղությունը, իսկ օսմանյան պետությունը՝ հավատարիմ մնալ պայմանագրին։

Այս հաշտությամբ բավականին երկար ժամանակ դադարում են Իրանի և Թուրքիայի միջև շարունակվող պատերազմական գործողությունները։

993 (1585) թվականի դեպքերից

ԹԱՎՐԻԶԻ ԱՆԱՐԳԵԼ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Օսման փաշան Աստծուն ապավինած, իր հաղթական զինվորներով հասավ Թավրիզի ընդարձակ դաշտավայրն ու դուրս եկավ կրզրլբաշ զինվորների դեմ։ Պատերազմի ու սպանության կրակը բորբոքվեց և այնպիսի մարտեր տեղի ունեցան, որ նկարագրել անհնար է։ Թեև Մուրադ փաշան գերի ընկավ, սակայն կրգրլբաշները սրո ճարակ դարձան։ Մեծ թվով խաներ ու սուլթաններ սպանվեցին և Աջեմի զինվորները պարտության մատնվեցին։ Թավրիզ քաղաքը իսլամական բանակի ձեռքն անցավ, գրավվեց և իսլամական երկրին միացվեց։ Ներքինիների խմբից մեկը, Ջաֆեր փաշան, բավական թվով իսլամական զինվորներով նշանակվեց Թավրիզի պահապան։ Սա պետք եղածին պես ամրացրեց բերդը. նրա պաշտպանության համար նշանակված զինվորների հետ մտավ բերդը և այնտեղ հանգստացավ։ Սակայն պատերազմից հետո Օսման փաշայի առողջությունը խանգարվեց, նա ծանր կերպով հիվանդացավ և մի քանի օր հետո մահացավ...։

Թավրիզի անարգել գրավման առթիվ Ստամբուլում երեք օր ու գիշեր հրավառություն կատարվեց, բայց քանի որ կրզրլբաշների նկատմամբ վստահություն չկար, բեյլերբեյիներին անհրաժեշտ հրահանգներ տվեցին և սահմաններն ամրացրին։ Գարնանը նորից պատրաստություններ սկսեցին Աջեմի դեմ արշավելու համար։ Ֆերհադ փաշան նորից օսմանյան հաղթական բանակի սերդար է նշանակվում և մեծաքանակ զինվորական ուժերով շարժվում դեպի արևելյան սահմանը...

...Իսլամական բանակը, կրզրլբաշների հեռու և մոտ վայրերի վրա հարձակվելով, գրավեց մի շարք երկրներ. կրգրլբաշների մի

մասը սրո ճարակ դարձավ, մի մասն էլ գերի ընկավ։ Վրաստանցի Սիմոն և Ալեքսանդրե խաներին նախազգուշական գրություններ ուղարկվեցին։ Թեմուր Կափու [Դերբենդ], Շիրվանի վիլայեթ, Կարս, Թիֆլիս, Երևանի բերդ և օսմանյան տիրապետության տակ ընկած քաղաքներ ուղարկվեցին զորավոր միրիմիրաններ, պահպանության զինվորներ և բոլոր կողմերն ամրացնելու համար մեծ ջանքեր գործադրեցին։

(էջ 609—613)

1000 (1591—1592) թվականի դեպքերից

ԳԵՆՋԵԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԿՆՔՈՒՄԸ

Նախորդ տարին, երբ հավաքվեցին հաղթական զինվորները, անվանի սերդարն իր փառապանծ բանակով գնաց Գենջեն ու Բերդան նվաճելու և այդ շրջաններում եղած կրզըլբաշներին սաստելու։ Գենջեն նրա հպատակների ու ռայաների հետ միասին իր տիրապետության տակ առնելուց հետո, Անատոլիայի էյալեթի իշխող Խադիմ Հասան փաշան, որը հետագայում սադրազամ նշանակվեց և ապա սպանվեց, վեզիրության աստիճանով ստացավ Գենջեի էյալեթը և այդ երկրում մետաքսի բերքի հարստությունը գրավելու համար նշանակվեց դեֆթերդար։ Երեքական տարի ծառայելու պայմանով բավականաչափ կուլեր [զինվորներ] գրանցեց և այնտեղ թողեց։ Այդ մետաքսի եկամտից այնտեղի կուլերի ռոճիկներն ու ծախքերը վճարելուց հետո, ամեն տարի հավասարապես 150 բեռ[13] ակչեի արժեքով մետաքս էր ուղարկվում արքունական գանձարանը։

Գենջեի գրավումից հետո, դեպի Ռեշտ նահանջած Աջեմի շահը՝ իր եղբոր որդի Հայդար Միրզային պատանդ տալով, մտադրվեց հաշտություն կնքել։ Աշխարհի ապաստան փադիշահն էլ այդքան երկար տարիներ տևած արշավանքներից հոգնած լինելով և իսլամական զինվորներին երկարատև շարժման մեջ պահելը այլևս անտեղի համարելով, գթաց նրանց ծանր վիճակին. մյուս կողմից էլ ռայաների անվտանգությունն ու հանգիստը ապահովելու նպատակով, սերդար Ֆերհադ փաշային ֆերման տրվեց, որ [շահի] հաշտության առաջարկությունը ընդունի և իբրև պատանդ տրված Հայդար Միրզային վերցնի ու վերադառնա։ Սերդարը հաշտություն կնքելով և Հայդար Միրզային վերցնելով, հիջրեթի 1000 թվականին եկավ պետության մայրաքաղաքը։ Տեղի ունեցավ մեծ հանդի-

սավորություն, և [շահի] նամակներին համաձայնության պատասխաններ ուղարկվեցին...

Վերոհիշյալ Միրզայի բոլոր կարիքները բավարարվեցին. դեպի Վեֆայի հրապարակը[14] նայող Փերթև փաշայի պալատում նրան բնակարան հատկացվեց և ծառայողներ նշանակվեցին... Հայդար Միրզան որոշ ժամանակ հետո մահանում է ժանտախտից։ Նրան թաղում են մի հարմար վայրում և գերեզմանի վրա գիշերով կամար են կառուցում։ Քիչ ժամանակ հետո, ռաֆըզի ավազակները գերեզմանը բաց են անում և Միրզայի մարմինը փախցնում են իրենց երկիրը...

(էջ 624—625)

1031 (1621—1622) թվականի դեպքերից

ԱԲԱԶԱ ՓԱՇԱՅԻ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ[15]

Երբ Կոջա Մուրադ փաշան պարտության մատնեց Ջանփոլադին, Աբազա փաշան խազինեդար[16] էր։ Այդ կռվում Աբազան գերի ընկավ, սակայն ենիչերիների Աղայի խնդրանքով Մուրադ փաշան նրան ազատ արձակեց և իր մոտ վերցնելով, հոգ տարավ նրա կրթության մասին։ Հետագայում, երբ Խալիլ փաշան ծովակալ նշանակվեց, Աբազայի ծառայությունը գնահատելով, նրան որդեգրեց և ծովի բեյություն տվեց։ Իսկ երբ Խալիլ փաշան ծովակալությունից Արևելյան արշավանքի սերդար նշանակվեց, Աբազային իր հետ տարավ և բեյլերբեյի նշանակեց։ Ի վերջո, Աբազան նշանակվեց Էրզրումի բեյլերբեյի։ Աբազան ամուսնացավ մեծ վեզիր Գյուրջի Մուհամմեդ փաշայի եղբոր աղջկա հետ... Այդ ժամանակ Էրզրումում եղած ենիչերիների մեծ մասը եկավ Ստամբուլ և սագրազամ Մուհամմեդ փաշային հայտնեցին, որ [Աբազա փաշան] «Մեզ բոլորիս բերդից դուրս հանեց և բացի այդ, մտադիր է Կարսի և Ախալցխայի բերդերում գտնվող ենիչերիներին ևս դուրս հանել»։ Ծովակալ Խալիլ փաշային էլ հայտնեցին, որ «Քո որդին ապըստամբության է պատրաստվում»։ Խալիլ փաշան Աբազային գրություն ուղարկեց և հայտնեց. «Բերդից դուրս արի և եթե ինձ հարգում ես, իմ խոսքին մի հակառակի»։

Սեֆեր ամսի 19-ին, ուրբաթ օրը, ենիչերիների Աղա Մուստաֆա փաշան, գնալով մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի մոտ, հայտնեց, որ ենիչերիների խումբը ըմբոստացել է և ասում են, որ

«Արազա փաշան ապստամբել է, մեր պահապան ընկերներից մի մասին բերդից դուրս արել և մեր կարող ընկերներին էլ բանտարկել։ Աբազա փաշան Ստամբուլում մեծ վեզիր Գյուրջի Մուհամմեդ փաշայի և ծովակալ Խալիլ փաշայի վրա հենվելով, չի ցանկանում փադիշահի բերդից դուրս գալ և համառում է։ Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան և ծովակալ Խալիլ փաշան հովանավորում են նրան, քանի որ Աբազա փաշան ներկայումս մեծ վեզիր Գյուրջի Մուհամմեդ փաշայի եղբոր, Էրզրումի Հյուսեին փաշայի աղջիկն է առել, այդ պատճառով էլ վերջինս պաշտպանում է Աբազա փաշային։ Սպաները միջամտեցին, կռիվը արգելեցին»։ Երբ ենիչերիների Աղան փաշայի դռնից դուրս գալով ձի էր հեծնում, ճանապարհին հանդիպեց ծովակալ Խալիլ փաշան։ Երբ սա անցնում էր ենիչերիների մոտից, Էրզրումի բերդից արտաքսված և ունեցվածքները հափշտակված մի քանի ենիչերիներ առաջ անցնելով, Խալիլ փաշային ասացին. «Որդիդ՝ Աբազա փաշան, ապստամբել է։ Մեր նկատմամբ նրա կատարած դավաճանությունը մենք հայտնեցինք մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշային. նա անտարբեր մնաց, և այդ ամենը ի պատիվ քեզ։ Աբազան քեզ վրա է հենվում և նման գործեր է կատարում»...

Քեթխուդան և մյուս աղաները ենիչերիներին ցրեցին և Խալիլ փաշայի համար ճանապարհ բացեցին... Հաջորդ օրը ենիչերիները հավաքվելով հայտարարեցին. «Աբազա փաշան անպայման պետք է սպանվի։ Մեր ընկերների նկատմամբ նրա կատարած դավաճանությունը մեզ էլ է վերաբերում։ Նա փադիշահի բերդի պահպանման համար նշանակված ընկերներից մի քանիսին բերդից դուրս է արել և սեկբան գրելով[17] է զբաղված»։ Օջաքի սպաները միջամտեցին և կռիվը դադարեցրին։

Սեֆեր ամսի 21-ին փադիշահը գրեց մի նվիրական հրովարտակ, որով Էրզրումի բեյլերբեյիին հայտնում էր, թե «Աբազա փաշան պաշտոնազուրկ է եղել։ Այդ գործում Խալիլ փաշան մեղավոր չէ...»։ Այդ ամսի վերջին, Էրզրումի բեյլերբեյի Աբազա փաշայի ապստամբությունը քննելու համար դանգատավորներ եկան։ Նրան պաշտոնազուրկ արեցին և նրա փոխարեն նշանակեցին Նեսուհ փաշայի քեթխուդա Մուստաֆա փաշային։ Աբազա փաշան դիվան կազմեց, Էրզրումի բերդի բոլոր բնակիչներին՝ թե՛ մեծերին և թե՛ ստորադասներին դիվանի կանչեց և հարցրեց. «Իմ բեյլերբեյիու-

թյունն եք ուզում, թե՞ ուրիշինը»։ Բոլորը վախից պատասխանեցին. «Մենք քեզնից բացի ուրիշ մարդ չենք ուզում, քեզնից գոհ ենք»։ Այս կերպ քաղաքի ժողովուրդը իր գոհունակությունը հայտնելով, իրենց կնիքով գրությունը կնքեցին և Ստամբուլ ուղարկեցին։ Սրա պատճառն այն էր, որ Աբազա փաշան իր հավաքագրած սեկբաններից ամեն մի տան վրա հինգական հոգի բաժանելով, տան տերերին պարտավորեցրել էր ապահովել նրանց ուտելիքն ու խմելիքը և այդ պատճառով էլ նրանք մյուսելլիմի[18] ներկայությամբ վկայություն տվեցին այն մասին, որ նա [Աբազա փաշան] լավ մարդ է։ Արաղա փաշան մյուսելլիմին ասաց. «Ստամբուլից ստացա մի քանի նամակ, որոնք հայտնում են, թե Ստամբուլում գտնվող ենիչերիներն ու սիփահիները ապստամբություն են բարձրացրել և ո՛չ փադիշահին են լսում ու ո՛չ էլ մեծ վեզիրին։ Դու այդ կողմերում զինվորներ հավաքագրիր։ Անհրաժեշտ է դրանց վրընդել»։ Նա պատասխանեց. «Ես իմ կամքով զինվորներ հավաքագրել չեմ կարող»։ [Աբազա փաշան] մյուսելլիմին թույլ չտվեց վիլայեթը գրավելու և ինքը զբաղվեց կանոնավոր զորքեր պատրաստելու գործով, որպեսզի, եթե Ստամբուլից իր դեմ զինվորներ ուղարկվեն, կարողանա պատերազմել...

(էջ 725—729, 730, 734)

* * *

Այդ ժամանակ կրզըլբաշները, Բաղդադի բերդը ամրացնելով, այնտեղ մեծ քանակությամբ զինվոր էին կուտակել։ Ինքը՝ շահը անձամբ, անչափ զինվորներով գտնվում էր այդ կողմերում։ Բերդի պահպանության համար ծառայող բերդապահները ապահովված էին պաշարով և զինվորներով, այնպես որ բերդի գրավումը անհնարին էր, իսկ շահի բանակի հաղթությունը՝ հավանական։ Իսլամական զինվորներն ինը ամիս անցկացրին այսպիսի պայմաններում...

Երբ օսմանյան բանակը Բաղդադը գրավելու համար պատրաստություններ էր տեսնում, Աջեմի սահմանի քաղաքներից լուրեր ստացվեցին, որ կրզըլբաշները պաշարել են Ախալցխայի բերդը։ Այնտեղից օգնություն էին խնդրում։ Քանի որ գարունը եկել էր, կարելի էր սպասել հաղթական բանակի շարժմանը։ Ամենից առաջ, Ախալցխայի բերդի ազատագրմանը հասնելու համար Դիշլենգ Հյու-

սեին փաշան նշանակվեց մեծ վեզիր, իսկ Խալիլ փաշան, սերդար։ Դիարբեքիրի էմիրների էմիր Մուհամմեդ փաշան, Սվազի բեյլերբեյին և մի քանի այլ բեյլերբեյիներ նույնպես նշանակվեցին, իսկ էրզրումի բեյլերբեյի Աբազա փաշային ուղարկվեց մի նամակ, որով հայտնվում էր. «Դու էլ Հյուսեին փաշայի և մյուս բեյլերբեյիների հետ պետք է գնաս Ախալցխայի ազատագրմանը, ես էլ ձեր հետևից կհասնեմ։ Դուք ինձնից առաջ ճանապարհ ընկեք»։ Հիշյալները էրզրում հասան։ Դիշլենգ Հյուսեին փաշան մեծ սերդար Խալիլ փաշայի նամակը հանձնեց Աբազա փաշային։ Աբազա փաշան նրանց բանակները տեղավորեց բերդից դուրս, բաց դաշտում, Դիշլենգ Հյուսեին փաշային խնջույքի պատրվակով բերդը տարավ և այդ գիշերը նրան սպանելով, դիակը անհետացրեց։ Հաջորդ օրը, որսի գնալու պատրվակով, մեծ թվով զինվորներով նա էրզրումի բերդից դուրս եկավ և վերոհիշյալ բեյլերբեյիների բանակների առջևից անցնելով, կողոպտեց նրանց անասուններն ու սարքերը և ունեցվածքը ոչնչացրեց։ Խեղճ բեյլերբեյիները իրենց մերկ ձիերն հեծան և եկած ճանապարհով շտապ ետ գնալիս, տեսան, որ սերդար Խալիլ փաշան գալիս է դեպի էրզրում։ Բեյլերբեյիներին տեսնելով նա հարցրեց. «Սա ի՞նչ վիճակ է»։ Նրանք պատասխանեցին «Ի՞նչ պետք է լինի, Աբազա փաշան Դիշլենգ Հյուսեին փաշային ոչնչացնելուց հետո, մեզ այս վիճակին ենթարկեց։ Մենք էլ մեր գլուխը փրկելու համար մի կերպ դուրս եկանք և գնում ենք»։ Երբ նրանք մանրամասն բացատրեցին իրերի վիճակը, Խալիլ փաշան իր տրամադրության տակ եղած զինվորներով և փախչող բեյլերբեյիների զինվորներով շարժվեց դեպի էրզրում, պաշարեց բերդը և նամակ ուղարկելով Աբազա փաշային, նրան հպատակության կոչ արեց ու շատ խրատներ տվեց։ Սակայն Աբազա փաշան ոչինչ չլսեց և բերդում փակվելով, որոշեց շարունակել կռիվն ու պատերազմը։ Նա հպատակությունը անհնարին էր համարում։ Էրզրումի բերդը շատ ամրակուռ և անառիկ լինելով, նրա գրավումն ու նվաճումը դժվար էր։ Այդ տարվա արտակարգ դեպքերը թույլ չտվին, որ (օսմանյան բանակը) Էրդեբիլի վրա գնա և այդ բերդը գրավի, ինչպես նախատեսված էր։ Աբազայի դեմ մղված կռվում Դիշլենգ Հյուսեին փաշան և մի քանի այլ էմիրներ թշնամու սրով սպանվեցին և ոմանք էլ գերության շղթաներով կաշկանդվեցին։ Մեծ սերդար Խալիլ փաշան այս դեպքերի պատճառով շատ վշտացավ և Աջեմի երկիրը թողնելով, անցավ էրզրումի պաշարման գործին։

Սակայն բերդը գնդակոծելու համար նա միայն մի թնդանոթ

ուներ, որ բերել էր Վրաստանի էմիրներից մեկը՝ Մաղրավ* անունով անձը։ Անկարելի էր Էրզրումի նման ամրակուռ բերդը ավերել մեկ-երկու թնդանոթով, իսկ բերդի շատ խոր խանդակներն (խրամներ) անցնել և լաղրմներ (կոյուղի) փորելն անհնարին էր։ Մյուս կողմից շրջակա քաղաքներից թնդանոթներ բերելու և հողը դուրս թափելու համար եղանակը աննպաստ էր։ Ձմեռվա ցրտերը մոտ լինելու պատճառով նրանք ստիպված եղան բերդի պաշարումից հրաժարվել և գնալ ձմեռելու վայրերը։ Ճանապարհին, սաստիկ սառնամանիքի պատճառով, իսլամական զինվորներից շատերի ձեռքերն ու ոտքերը սառեցին և վիրահատները ստիպված եղան կտրել դրանք։

Երբ փադիշահը այդ մասին տեղեկություն ստացավ, անմիջապես վեզիրներին և ուլեմաներին[19] իր մոտ խորհրդակցության հրավիրեց։

Որոշվեց նոր ուժեր և անհրաժեշտ ռազմամթերք ուղարկել Աբազա փաշայի ապստամբական շարժմանը վերջ տալու համար...։

1037 (1627—1628) թվականին բանակը մեծ պատրաստություններով մեկնում է Ստամբուլից։ Ճանապարհին լուր է ստացվում, որ Աբազա փաշան դիմել է Շահ Աբբասին և խնդրել, որ քանի դեռ սերդարը իսլամական բանակով Էրզրում չի հասել, շտապ կարգով Էրզրում ուղարկի որոշ քանակությամբ կրզըլբաշ զինվորներ և մի քանի խաներ, որպեսզի ինքը Էրզրումի բերդը նրանց հանձնի, և դրանից հետո ինքը շահին ներկայանա և նրան հպատակություն հայտնի։ Իսկ սերդարի Էրզրում հասնելուց հետո բերդի հանձնումը անհնար կլինի։ Շահ Աբբասը տեղեկացրել էր, որ «մի քանի հազար զինվորներ ու զորեղ խաներից մի քանիսը արդեն նշանակված են և մոտ ժամանակներս գալու են Էրզրում»։ Այս պատճառով սերդարը, զիլհիջջե ամսի 26-ին, մի քանի հազար հեծյալ ենիչերիներից և այլ խմբերից շտապ կարգով ընտրեց գործին օգտակար զինվորներ և առույգ ձիեր։ Նրանց հանձնարարեց թնդանոթների փոխադրությունը և ասաց. «Երբ ես Էրզրում հասնեմ, դուք էլ թնդանոթները թռչունի նման թռցնելով տեղ պիտի հասցնեք, այնպես որ, եթե ինձնից մի քայլ անգամ ետ մնաք, ձեզ բոլորիդ կսպանեմ. ձեզ փրկություն չկա»։ Քաջամարտիկ զինվորները շտապ մեկնեցին և հաջորդ օրը, կեսօրին, Աստծո ողորմու-

* Պատմագիրը (կամ հրատարակիչը) Մաղրավ անունը աղավաղել ու գրել է Մաղուլ (?)։ Դա վրաց ազգային հերոս Գ. Սաակաձեն է, որին թուրք պատմագիրները Մաղրավ են կոչում։

թյամբ հասան Էրզրումի շրջակայքը։ Թնդանոթները բերդի առաջ դասավորելու համար նշանակված զինվորները, թնդանոթները թոցնելով, նույն ամսի 9-ին բերդի առաջ տեղավորեցին։ 1038 (1628—1629) թվականի մուհարրեմ ամսի 7-ին ենիչերիները խրամատ մտան և հաջորդ օրը սկսեցին գնդակոծել։ Բերդի պարիսպների տակ մի քանի լաղումներ փորեցին։ Սակայն անհնար էր քանդել ու ավերել այդ ամրակուռ բերդը, անդամ նրանից մի քար պոկել, հատկապես շատ խորն էր նրա շուրջը փորված խրամը։

Բերդում պաշարված Աբազա փաշան, տեսնելով մեծ սերդարի պատրաստությունները, նրա ահագին ռազմամթերքը և զգալով, որ ինքը փրկություն չունի, շատ վախեցավ և հատկապես տեսնելով, թե ինչպես են բերդը պաշարող հաղթական հռչակ վայելող զազիները հրացանով և թնդանոթով անընդհատ կռվում, իր սրտում ահ ու սարսափ զգաց։ Մեծ սերդարը Աբազայի մոտ եղած ստոր արարածներին լուր ուղարկեց և խրատական խոսքերով հպատակության ու հանձնվելու կոչ արեց. «Ինչո՞ւ եք ապստամբում վսեմաշուք փադիշահի դեմ։ Եթե ձեր նպատակը դիրլիք[20] ստանալն է, եկե՛ք, ձեր ցանկացած դիրլիքին արժանացե՛ք։ Ձեզ նման քաջերին անվայել է մնալ ապստամբ։ Մասավանդ դուք գիտեք, որ ապստամբությունը վերջ չունի։ Մինչև հիմա ո՞վ է կարողացել օսմանցիի հետ չափվել, որ Աբազան չափվի։ Հետո, երբ նա [Աբազա փաշան] մեր ձեռքն անցնի, ձեր վիճակը հայտնի կլինի։ Փադիշահի ֆերմանի համաձայն ձեր ոճիրները պետք է ներվեն և ձեր պահանջած դիրլիքները կստանաք։ Իմ նպատակն է ձեզ խրատ տալ։ Թե չէ հետո՝ զղջումը օգուտ չի տա»։ Այսպես, շատերը մեծ սերդարի հողը համբուրեցին և շնորհի արժանացան...

Աբազայի զինվորների թիվը պակասեց, մնացածներն էլ երկար ժամանակ պաշարված մնալով, տառապում էին և ցանկանում հպատակություն ցույց տալ մեծ սերդարին։ Աբազան և նրա խոովարար շեյխը տեսնելով, որ հաշտություն խնդրելուց բացի, իրենք ուրիշ ելք չունեն, հիշյալ ամսի 17-ին, վեց մարդ ուղարկեցին վսեմ սերդարի մոտ և հայտնեցին, որ պատրաստ են հաշտություն կընքելու։ Ամսի 22-ին, Աբազան ինքը բերդից դուրս եկավ և սերդարին ներկայացավ։ Տեսակցությունից հետո նորից բերդ վերադարձավ։ Ամսի 23-ին, մեծ վեզիր Ռուսրեվ փաշան բերդը մտավ և ուրբաթ օրվա նամազը Մեծ Ջամիում կատարեց։ Հետո Աբազա փաշային իր հետ առնելով, բերդից դուրս եկավ և նրան իր վրանը տարավ։ Դրանից հետո Աբազային իր մոտ պահեց։

Ախալցխայի բերդի գրավման ու պահպանման համար նշա-

նակվեցին անհրաժեշտ քանակությամբ զինվորներ։ Ինքը Խուսրեվ փաշան Աբազա փաշայի հետ միասին մեկնեց Ստամբուլ... 1038 (1629) թվականի ռեբիուլ-ախրրի 16-ին նա մեծ հանդիսավորությամբ Ստամբուլ մտավ։ Հաջորդ օրը ընդունվեց վսեմաշուք փադիշահի կողմից և մեծ նվերների ու շնորհների արժանացավ...

(էջ 742—746)

1044 (1634—1635) թվականի դեպքերից

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱԴ ԽԱՆԸ[21] ԳՆՈՒՄ Է ԵՐԵՎԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ

Այդ գարնանը, փադիշահը մտադրվեց Արևելյան արշավանքի գնալ անձամբ և գրավել Երևանի բերդը։ 1044 թվականի շաբան ամսի 2-րդ օրը սուլթանական փառապանծ թուղը[22] Սկուդար տարվեց և նույն ամսի 4-րդ օրը մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ հաստատվեց փադիշահական օթաքը։ Սկուդարի դաշտում՝ Ռումելիի զինվորներին բերելու համար ուղարկվեց վեզիր Խալիլ փաշան։ Ռամազան ամսի 8-ին ստացվեց Կարսի բերդի մոտի Մազիզ բերդի գրավման լուրը։ Այդ օրերին Բայրամ փաշան ավարտեց արշավանքի պատրաստությունները և ամսի 17-ին, մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ, բանակը դուրս բերեց. 20-ին փադիշահը, շեյխ-ուլ-իսլամը, սադրազամ Մուհամմեդ փաշան և այլ երևելիներ, սիփահիներն ու ենիչերիները՝ շքերթով, աղոթքով և գովաբանությամբ, Ստամբուլից Սկուդար անցան և կանգ առան փադիշահական բանակում...

Բանակը շարժվում էր դանդաղ։ Ճանապարհին տեղի ունեցան բազմաթիվ մահապատիժներ։ Գյոքբոզեում սպանեցին մի քանի ավազակների, Դիլեքլի դաշտում՝ Սոլաք Բաշիին, Իզնիկի և Ենիշեհրի բազարում՝ մի ենիչերի օդաբաշիի. Կոնիայում Կարաիլանօղլի Սեֆերին շղթայեցին և սպանեցին։ Ինենյուի և Էսկիշեհրի մոտ բարևի կանգնած Թուջուջի Հասան փաշան հրավիրվեց փադիշահական վրանը, որտեղ դահիճը թոցրեց նրա գլուխը։ Սեյիդ Ղազի մենզիլում սպանվեց զորքաներից մեկը, Բուլավադինի մենդիլում Կաբա Աղաջի կադին, որի դեմ գանգատներ կային։ Ակշեհիրում սպանվում է Կարամանի բեյլերբեյի Ալի փաշան, որը փադիշահի կամքին հակառակ շրջագայության գնալով, բռնություններ էր կատարել։ Կոնիայում մահապատժի են ենթարկվում Արաբ-օղլի և Նալիզե անունով ավազակները, իսկ սուլթան Օսմանի[23] սպանության գործին մեղսակից զորքաներից[24] սպանվեցին

Գյուրջի Օսմանը, Հաջի Հասան օղլին և Շաբանը։ Թիքե Փընարում մահվան դատապարտվեց Ջեվհերի Զադեն, Նիկդեյում սպանվեց էդիրնեի բեյլերբեյի Հյուսեին փաշան, Կեսարիայի կադին սպանվեց կաշառակերության համար, Փալասի, Թուղլայի և Ջենեքի կըշլակների թուրքմեն ավազակներից 10 մարդ բերվեցին և սպանվեցին Օթաքի առաջ։

Սվազում սպանվեցին Քեսքենլի Ալի փաշան և Սուլեյման անունով ավազակը, որոնց դեմ գանգատավորներ էին եկել. նույն մենզիլը ժամանած հինգ կըզըլբաշներից չորսը գլխատվեցին, իսկ մեկը՝ Վանի բերդում բռնված Խոջա Մուհամմեդ Թեբրիզի անունով լրտեսը՝ ներման արժանացավ։ Այդ վայրում սպանվեցին անհամար թվով խռովարարներ։ Քանի որ էրզրումում գանգատներ էին ստացվել Սվազի բեյլերբեյի Ալի փաշայի դեմ և նրա ոճիրները ապացուցվել էին, փաշան գլխատվեց...[25]

1045 (1635—1636) թվականի մուհարրեմ ամսի 24-ին բանակը շուքով առաջ շարժվեց։ Բասիրեի մենզիլում վեց օր կանգ առան։ Այնուհետև, Կարսի բերդի մոտի Քյունբեթ անունով գյուղում, Կարսի Շեյխխան փաշան իր քաջ զինվորներով շքերթ կազմակերպեց։ Այդտեղ նրանք մնացին երկու օր... Սեֆեր ամսի 14-ին անթիվ-անհամար զինվորներով իջևանեցին Դյոք-Քյունբեթ կոչված վայրում, որը սակայն անհարմար համարելով, մուսուլման զազիների հետ միասին եկան Երևանի բերդի առաջ։ Երևանում եղած անհավատները մուսուլման զազիների վրա հրացան և թնդանոթ կրակելիս՝ թնդանոթի մի արկ կայծակի նման սլանալով փողոցների վրայով, ընկավ սիփահիների զորամասի մեջ, սակայն բարձրյալ Աստծո կամքով ոչ ոքի վնաս չպատճառեց։ Վեհաշուք փադիշահը տեսնելով այդ ստոր արարածների հրացանները և թընդանոթները, Երևանի դիմացի Զանգի խան լեռնանցքից ցասումով և զայրույթով անցնելով, կանգ առավ Երևանի առջև։ Վրանները շրջապատեցին բերդը։ Այդ օրը, բերդի դռան մոտ, մարտերը շարունակվեցին մինչև երեկո։ Շատերը շրջապատեցին բերդի դուռը։ Հաջորդ օրը զենք և ռազմամթերք բաժանվեց ենիչերիներին և մյուս զինվորներին։ 16-րդ գիշերը ենիչերիները մտան խրամատները։ Հին Երևանի կողմից՝ Քյուչյուկ Ահմեդ փաշան, էրզրումի զինվորներով, մյուս՝ հին քաղաքի դռան կողմից Անատոլիայի բեյլերբեյի Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան, միջին թևից՝ մեծ վեզիրը՝ լեվենգ[26] և սեկբան զինվորներով, Թավրիզի դռան կողմից էլ՝ Ջանփուլադ Զադե Մուստաֆա փաշան, ծովակալ փաշան և ծովային մասի զեամեթի ու թիմարի տերերը, սկսեցին պատերազմը։

Ռումելիի թևից չորս ահարկու թնդանոթներից արձակված արկերը բերդին դիպչելիս՝ դղրդացնում էին երկինք ու երկիր։ Այդ օրը, Շամի բեյլերբեյի Մուստաֆա փաշան և ծովակալ Հյուսեին փաշան տվեցին հինգական թնդանոթ, որոնցից արձակված արկերը անհավատների տների վրա ընկնելիս մարդկանց ճիչն ու աղաղակը բարձրացնում էին մինչև երկինք։ Ենիչերիների աղայի թևում դրված էր չորս թնդանոթ, Գյուրջիի թևում՝ չորս թնդանոթ, Քյուչյուկ Ահմեդ փաշայի կողմում՝ նույնպես չորս թնդանոթ. ամեն մի թընդանոթին լծված քառասուն գոմեշները դժվարությամբ էին տեղից շարժում թնդանոթները։ Բերդը այդ հինգ վայրերից շրջապատելով, նրանք սկսեցին գնդակոծել։ Իսլամական փադիշահը, բարձրանալով դեպի բերդը նայող բլրի վրա, գիշեր-ցերեկ դիտում էր պատերազմական գործողությունները և բարձրաձայն աղոթում էր Աստծուն. նահատակներին թաղել էր տալիս, մեկ ձեռքով էլ նվերներ, թիմարներ էր շնորհում և աստիճանները բարձրացնում... Այդ օրը, նրանք 12 հազար զինվորով գնացին Թոփրաք Կալե... Դրանից առաջ, հանգուցյալ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի օրով, պաշարման ժամանակ Թոփրաք Կալե մարդ չուղարկելու և պատրաստություն չտեսնելու պատճառով, Մերջաղա խանը այդ կողմը գնալով շատ վնասներ էր պատճառել։ Կափուջիների քեթխուդա[27] Ալի աղան թնդանոթի պատահական գնդակից սպանվեց՝ աբդեսթի[28] ժամանակ։ Փադիշահը ֆերման տվեց, որ թնդանոթաձիգները անպայման ոչնչացնեն այդ թնդանոթը։ Թնդանոթաձիգների պետը և թընգանոթաձիգները փադիշահական ֆերմանի համաձայն, ջանքեր գործ դրեցին։ Շամի էմիր-ուլ-ումերա[29] Սիլահդար փաշայի և ծովակալ փաշայի զինվորները հրետանային շատ ուժեղ կրակ բացեցին, որի հետևանքով անհավատների թնդանոթը և աշտարակի ծածկը ավերվեց, և այսպիսով մուսուլման ղազիները վնասից ազատվեցին։ Այնուհետև, Ռումելիի և սիլահդարի զորամասերի դեմ ևս մի թնդանոթ ուղղվեց, որը կարող էր վնասներ պատճառել մուսուլման ղազիներին։ Առանց երկրորդ օրվան սպասելու, Ռումելիի զորամասից արձակված թնդանոթի արկը հողին հավասարեցրեց բերդի կեսը։ Երեք օր շարունակ, օրական թնդանոթի հազար արկ արձակելով, բերդում եղած անհավատների տրամադրությունը խորտակեց։ Էմիր Գյոնե-օղլին էլ իր պալատում չէր կարող հանգիստ մնալ։ Երբ նա՝ մուսուլմանների թնդանոթները ոչնչացնելու մտադրությամբ, 5—6 հարյուր կրզբլբաշ զինվորներով, անսպասելիորեն հայտնվեց իսլամ զինվորների մեջ, ղազիները ամեն կողմից սբերով ընկան կրզբլբաշների վրա, որոնք Ռու-

մելիի զորամասից մի դրոշակ էին խլել։ Ռումելիի մարտիկներից մեկը՝ մի երիտասարդ, հասավ և հիշյալ ռաֆըզիին սպանեց։ Վաչիները մնացածներին սրախողխող արեցին։ Երբ վսեմաշուք փադիշահը՝ ձին հեծած, իր զորամասերով պատերազմելու պատրաստ վիճակումն էր, թշնամին փախավ և մտավ բերդը. փադիշահը ուղղվեց դեպի իր վրանը և օրվա հերոսներին անչափ շատ նվերներ շնորհեց։

Հինգերորդ և վեցերորդ օրը բերդի պարիսպները այն աստիճան ավերվել էին, որ մի ենիչերի խլեց քանդված պատերի վրա եղած կըզըլբաշների դրոշակներից մեկը և վազելով հասցրեց փադիշահին, որի վրա ստացավ հարյուր ակչե։ Ջեբելուներից[3] մի քաջ երիտասարդ պարսպի վրայի դրոշակը պոկելիս, դեմը մի կըզըլբաշ դուրս եկավ։ Ջեբելուն կըզըլբաշի գլխից խլեց դրոշակն ու թաշկինակը և դրա համար ստացավ նվեր և սիփահիություն[31]։

Երբ կըզըլբաշները այս դրությունը տեսան և լաղրմ փորելու հավանականությունը նկատի առան, «Այս աստիճանի ջանքեր ոչ մի տեղում չեն եղել» կրկնելով, մտահոգության մեջ ընկան... Աստծո կամքով, պաշարման յոթերորդ օրվա կիրակի գիշերը, իսլամական փադիշահը՝ բերդը հինգ կողմից պաշարած վեզիրներին հրավիրելով, ասաց. «Բերդը վաղը անպայման պետք է գրավեք»։ Նրանք բոլորը պատասխանեցին. «Մենք պատրաստ ենք մեր ունեցած միակ հոգին զոհելու կրոնի և պետության համար»։ Այդ գիշեր մյուս օրերից ավելի շատ թնդանոթներ կրակեցին և բերդում պաշարված կըզըլբաշները թաքնվելու տեղ չգտան։ Կըզըլբաշները առավոտյան տեսան, որ թնդանոթների ու հրացանների կրակը չափազանց ուժեղացել է և թշնամին հարձակման է պատրաստվում։ Սիփահիներին ֆերման տրվեց, որ հող կուտակեն։ Մի գիշերում կուտակված հողը նմանվեց մի լեռան։ Յոթերորդ օրը վերին աստիճանի կատաղի մարտեր տեղի ունեցան։ Բերդում, խանի քեթխուդա Մուրադ աղան և Երևանի դատավոր Միր Ֆեթահ-օղլին, պաշարված խաներն ու սուլթանները հավաքվեցին և քեթխուդա Մուրադ Աղային, էմիր Գյոնե-օղլիին և Թահմասբ Կուլի խանին ասացին. «Մեզ վրա եկած փադիշահը հերոս է։ Եթե մենք համառենք, Ահմեդ փաշան լաղրմներ կփորի և հարձակման կանցնի։ Եթե բերդը գրոհով գրավվի, մեզնից ոչ մեկին փրկություն չկա։ Մենք մեր ընտանիքներով սրո ճարակ կդառնանք։ Ո՞րն է փրկության միջոցը»։ Մուրագ քեթխուդան ասաց. «Փադիշահը արդարադատ է։ Բերդը հանձնենք։ Փադիշահները մարդասեր են լինում։ Մեր մի մազին անգամ վնաս չի հասնի»։ Թահմասբ Կուլի խանը, Խըզըր Ա-

ղան և մյուս խելացիներն ասացին. «Ճիշտ պատասխանը այդ է»։ Սակայն Միր Ֆեթահ-օղլին չհամաձայնվեց և ասաց. «Ես Բաղդադի նման վայրից 18 օրում եկա, 5—10 ձի զոհեցի։ Ես այդ բանին չեմ կարող համաձայնվել։ Ի՞նչ պատասխան պետք է տամ Շահին»։ Մյուսները պատասխանեցին. «Հիմա բերդը մերն է և մենք վիրայով բախտավոր փադիշահին կհանձնենք, քեզ տեսնենք, ի՞նչ միջոցներ ձեռք կառնես»։

Այս խոսքերի վրա Միր Ֆեթահ-օղլին խելակորույս ասաց. «Հիմա դուք աշխարհի ապավեն փադիշահից կխնդրեք, որ ինձ՝ իմ մարդկանց հետ միասին, բաց թողնի»։ Նրանք խոստացան և պատասխանեցին. «Քո ապահովությունը մենք մեզ վրա ենք վերցնում»։

Ութերորդ օրը, կեսօրին, 1045 (1635—1636) թվականի սեֆեր ամսի 26-ին, Աստծո հրամանով, բերդի աշտարակից երկինք հասան աղաղակներ. «Ո՞վ աշխարհի և ժամանակի բախտավոր [փադիշահ], ամա՜ն ամա՜ն»։ Երբ այդ բարի լուրը փադիշահին հասավ. բարձր վեզիրները և մեծ ուլեմաները փադիշահի ոտքն ընկան և խնդրեցին. «Ո՛վ փադիշահ, շնո՛րհ արեք ընդունել մեզ»։ Վեհաշուք փադիշահը ֆերման տվեց. «Նրանց ոճիրները ներեցի։ Գնացեք և ասեք թող գան»։ Ուղարկվեց Զավուշ-Բաշի[32] Թուրաք աղան։ Կըզըլբաշներից մեկը ասաց. «Բերդը հանձնվեց, գոնե այս մարդուկին սպանենք»,—և պարսպի որմնածակից մի գնդակ արձակեց, որը սակայն, Աստծո կամքով նրա գլխարկը ծակեց, բայց գլխին չդիպավ։

Այնուհետև, չորսհարյուր կըզըլբաշներով Թավրիզից օգնության եկած Խըզըր Աղան, թնդանոթի քանդած վայրից իջնելով և ձիերը դռնից դուրս բերել տալով, 4—5 կըզըլբաշներով սադրազամի վրանի առաջ վրան սարքեց և այնտեղ իջևանեց։ Նա հրավիրվեց փադիշահի կողմից և Նորին վսեմությանը ծանոթացրեց իրերի դրության հետ։ Փադիշահը հրամայեց. «Քանի որ բերդը վիրայով հանձնեցիք, այսօր իսկ այնտեղից պետք է դուրս գաք»։ Շատ խնդրելով՝ հետաձգեցին մինչև առավոտ, միայն այն պայմանով, որ մինչև վաղ առավոտ թնդանոթների կրակը չդադարի և բերդը առաջվա նման գնդակոծվի։ Այդ գիշեր ավելի հզոր թնդանոթներ կրակեցին ու բերդում եղածների քունն ու հանգիստը վրդովեցին։ Հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան, էմիր Գյոնեի քեթխուդա Մուրադ աղան բերդի տակ համբուրեց մեծ վեզիրի ձեռքը։ Սրա համար ևս վրան պատրաստվեց, փադիշահի կողմից հրավիրվեց և ֆերման տրվեց։ Ֆերմանով հայտնվում էր. «Միր-օղլիի ցանկությամբ «ամանը» հաստատ է։ Բոլորը իրենց զենքերով, ամբողջ ունեցված-

քով ու դրոշակով կարող են դուրս գալ և գնալ»։ [Մուրադ Աղան] փադիշահի ոտքն ընկավ և փրկվեց...

Հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան, նվիրական ֆերմանով սիփահիների և սիլահդարների զորամասերը բերդի դուռը եկան և դրոշակներով կանգնեցին աջ ու ձախ կողմերում... Թահմաս Կուլին «Մնաս բարով, ո՛վ Երևանի բերդ» ասելով, մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ դուրս է գալիս և, անցնելով սիփահիների միջից, գնում է Բարձր Դիվանը, վեհափառ փադիշահի առաջ համբուրում է գետինը, հրաժարվում ռաֆըզիությունից և մուսուլման դառնում։ Իբրև հավատարիմ կուլ, Հալեպի էյալեթը վեզիրության աստիճանով նրան է շնորհվում...

Խըզրը Աղայի խնդրանքով, ինքը՝ Միր Ֆեթահ-օղլին, նրանց հետ եղած սուլթանները և իրենց ձեռքի տակ գտնվող կըզըլբաշները այդ գիշեր իրենց ընտանիքներով և ղավակներով, թվով 4—5 հազար հոգի, դուրս են գալիս ու հեռանում։ Սրանք իրենց ճանապարհին պատահած աթ-օղլաններից[33] ոմանց գլխատում են, ոմանց էլ շղթայում և անարգում...

Այնուհետև, բերդի պարիսպների համար նշանակվեցին չորքաջիներ[34] և իսլամական զինվորները լցվեցին բերդը։ Զինվորներն անսահման քանակությամբ հարստություն և մթերք ձեռք բերեցին։

Հաջորդ օրը փադիշահական վրանի դաշտում շքեղ Դիվան կազմվեց և Դիվանի անդամներն արժանացան փադիշահի ձեռքը համբուրելու պատվին և շնորհավորեցին իսլամի փադիշահի հաղթությունը։ Բոլորին խալաթ հագցրին։ Երևանի բերդի մասին «Թարիխ» է ասվել. «Սուլթան Մուրադ IV-ը նվաճեց Երևանը»։

Հինգշաբթի օրը, Թահմաս Կուլի խանը, փադիշահի թույլատվությամբ, եկավ բերդում եղած իր պալատը, պատրաստություն տեսավ և 1045 (1635—1636) թվականի հաջորդ օրը, նվիրական ջամին զարդարվեց... Սուլթան Մուրադը մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ բերդ մտավ։ Նրան դիմավորեց Թահմասբ Կուլի խանը։ Նամազի ժամանակ լինելով սալավաթ[35] կարդացվեց, որից հետո եկան Թահմասբ Կուլի խանի պալատը, այնտեղ ճոչեմական խրնջույք տեղի ունեցավ. խանը իր ծառայությունը հայտնեց մեծամեծ նվերներով։ Փադիշահը խանին սամույրի խալաթ հագցրեց և Հալեպի էյալեթը նրան շնորհելով՝ իր մարդկանցով բերդից դուրս գալու ֆերման տվեց...

Սկսվեց [Երևանի բերդի] ռմբակոծությունից քանդված սասերի

վերանորոգման աշխատանքները, որը ավարտվեց 8 օրում... Մուրթեզա փաշան նշանակվեց Երևանի պահպանության համար. նրան տվեցին զինվորներ և չորբաջիներ, որոնք կամավոր գրվեցին ենիչերի ու սիփահի լինելու պայմանով։

Այն հարցին, թե ո՞ր ուղղությամբ պետք է գնալ, պատասխան տրվեց. «Նպատակահարմար և հեշտ է գնալ դեպի Գենջե, Ղարաբաղ և Շիրվան»։ Փադիշահական վրանը դեպի այդ կողմը շարժվեց։ Երբ լուր ստացվեց, որ Աջեմի շահը Ռուստեմ խանի կըզըլբաշ զինվորներով գտնվում է Թավրիզի, Խոյի և Սոֆիանի մենզիլներում, փադիշահը անմիջապես Թավրիզ գնալու ֆերման տվեց։ Շարժվեցին դեպի այդ կողմը։ Ախալցխայի մոտ գրանցվեց 15 ենիչերիական վաշտ (օրթա) և ուղարկվեց Սեֆեր փաշայի ու Քենան փաշայի հետ։ Ռեբի-ուլ-էվվելի 6-ին, նրանք իջևանեցին Թոփրաք Կալեի մոտակայքում։ Երևանի պահպանության համար նշանակված Մուրթեզա փաշան իր 12 հազար զինվորներով շքերթ կազմակերպեց և մնաց բերդում։ Էրզրումի գետի մոտ, Սեյֆեդդին մենզիլին հասնելիս, այդ կողմերի բերդերի խաները եկան, հողը համբուրեցին և բերդերի բանալիները հանձնելով վերահաստատվեցին իրենց տեղերում... Կարա Խոջա Խոյի դաշտի տասը գյուղերը, որոնց բնակիչները փախել էին, հրո ճարակ դարձան... Այդտեղից նրանք Թավրիզ հասան։ Այդ շրջաններում բռնված մի քանի հազար կըզըլբաշների սրի անցկացրին և նրանց տները կրակի մատնելով այրեցին... Փադիշահի ներկայությամբ բերված մի կըզըլբաշ հայտնեց, որ Աջեմի շահը իր անունն ու պատիվը մոռացած, էրդեբիլը դատարկել, ռայաներին քշել և ինքն էլ փախչելով, անուն ու հետք չի թողել։ Փադիշահը Թավրիզի մոտ վրան հաստատեց։ Զինվորները Թավրիզ մտնելով, անթիվ հարստություն և ապրանքներ կողոպտեցին ու թալանեցին։ Ռեբի-ուլ-էվվելի 20-ին [փադիշահը] մեծ շուքով Թավրիզ մտավ։ Քաղաքը կրակի տրվեց և բոլոր շինություններն այրվեցին։ Այդ ժամանակ, երբ մի խումբ կըզըլբաշներ իբրև «սերգեն գեչդի» գալիս էին իսլամական բանակից մի քանի մարդ բռնելու նպատակով, հանդիպեցին Մարաշի բեյլերբեյի Վարվար Ալի փաշային, որի հետ բավական երկար կռվելուց հետո, դրանց մի մասը սպանվեց, մնացածները բռնվեցին և իրենց սերդար Օշար Ալի փաշայի հետ միասին գլխատվեցին...

Ռուզի-քասըմին[30] հիսունհինգ օր մնացած լինելով, իսլամական բանակը ապահով կերպով դուրս բերելու համար շարժվեցին դեպի Երևան և ռեբի-ուլ-էվվելի 18-ին իջևանեցին Երևանի բեր-

դում... Երեք օր այնտեղ մնացին... Հետո Բիթլիսից, Դիարբեքիրից և Սվազից անցնելով Իզնիկ, այնտեղ էլ, ուրբաթ ամսի 16-ին, նավերով, մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ Ստամբուլում մտան փադիշահական պալատ։

1046 (1636—1637) թվականին փադիշահը մեկնեց Բաղդադի արշավանքին։

(էջ 753—762)